

Під час складання завдань учитель ураховує рівень підготовки дітей, уміння самостійно працювати. Так, для дітей із середніми і слабкими знаннями картки розробляються з урахуванням складності завдань і кількості об'єктів, за якими проводяться спостереження, та змісту вказівок щодо їх виконання. Наприклад:

**Картка № 1 (для «середніх» учнів).**

1. Знайдіть березу, клен, дуб ... Розгляньте їх зовнішній вигляд, починаючи від прикореневої частини. Чи всі органи має рослина (корінь, стебло, листя, квітки, плоди з насінням)?

2. Пригадайте, які умови необхідні для життя рослин. Чи достатньо деревам восени світла, тепла, вологи, повітря?

3. Якщо на деревах є плоди і насіння, подивіться, чи мають вони крильця, гачечки, якого кольору? Для чого вони потрібні плодам і насінню?

4. Пригадайте, якими були дерева минулої екскурсії. Подивіться, якими вони стали. Порівняйте. Які зміни сталися з деревами?

**Картка № 1 (для «слабких» учнів).**

1. Знайдіть березу, дуб, клен. (Береза має білу кору і листя такої форми — , а у дуба листя має форму — , а у клена — ).

2. Розгляньте зовнішній вигляд їх стовбура, листків, плодів із насінням. Чи є на деревах квітки? Коли квітнуть ці рослини?

3. Розгляньте плоди клена. На них є крильця. Для чого плодам клена потрібні крильця? Знайдіть жолуди — це плоди дуба.

4. Які зміни сталися з цими деревами? Пригадайте, якого кольору було у них листя? Подивіться, яким за кольором воно стало? Порівняйте. Чи опадає вже з цих дерев листя?

Під час виконання завдань учитель допомагає дітям, контролює кожну групу. Після завершення роботи проводиться бесіда з усім класом. Звітує кожна група, а інші діти спостерігають, доповнюють їхні відповіді, роблять висновки. Всі разом вони встановлюють зв'язок між змінами в живій природі і змінами в житті рослин.

Спостереження за трав'янистими рослинами найдоцільніше провести фронтально. Для актуалізації знань про конкретні рослини учитель використовує загадки. Напри-

клад, він підлодить дітей до ромашки і загадує загадку або просить знайти рослину, про яку йдеться: «Стоять сестрички, золотенкі очі, біленькі вій». Діти знаходять, називають рослину, розповідають, за якими ознаками її впізнали, милуються красою. Вчитель пропонує поспостерігати за нею: назвати органи рослини; розвинути насіння; виявити, чи має воно пристосування для розповсюдження; яким способом розмножується ромашка; де вона росте; чому зустрічається на освітлених місцях, а не під деревами. Подібна робота проводиться і з іншими рослинами. При цьому звертається увага на те, що деякі трав'янисті рослини засохли, тобто відмерли. Встановлюється залежність між життям рослин і змінами в неживій природі.

Зміст і способи організації спостережень за тваринами, зокрема, за комахами і птахами, можуть бути різними. Наприклад, стосовно комах вони можуть бути такими: а) актуалізація загального поняття «комаха»; б) фронтальні спостереження за завданням: «Назвіть, яких ви знаєте комах. Спостерігайте за комахами, чи багато їх літає у повітрі?»; в) групова практична робота за однаковим завданням для всіх груп учнів: «Уважно обстежте паркан, сухий пенек, листя під деревами. Яких комах ви там помітили? В якому вони стані: рухаються чи не рухаються?»; г) після виконання завдання діти показують свої знахідки (на місці, де вони виявлені), розповідають про свої спостереження. У процесі фронтальної бесіди визначаються зміни, що сталися з комахами восени, та їх причини.

Оптимальним способом вивчення птахів, їх порідки та встановлення причини її змін є фронтальні спостереження з елементами бесіди за такими завданнями: 1. Назвіть птахів, яких ви бачите на місці нашої екскурсії. Чому цих тварин називають птахами? 2. Спостерігайте за поведінкою птахів: як вони літають (поодинокі, зграями); чи співають вони? 3. Яких птахів ви бачили тут минулої екскурсії; яких птахів ви не помітили з тих, що бачили на минулій екскурсії. Куди вони поділися з даної місцевості? 4. Чому одні птахи залишаються зимувати? Назвіть зимуючих птахів. А чому інші полетіли або полетять у теплі краї? Назвіть перелітних птахів.

Під час екскурсії дітям пропонується завдання «взяти в торбинки плоди і насіння різних рослин, щоб взимку можна було ними підгодовувати зимуючих птахів».

## ВЧИТИ ДІТЕЙ ЧУТИ МУЗИКУ

**Тетяна Дорошенко,**

канд. пед. наук, ст. викладач  
Чернігівського педінституту

**П**рактика масового музичного виховання постійно ставить питання: як навчити дітей чути музику?

Уміння чути музику не є вродженою якістю, тому провідним завданням музичного розвитку молодших

школярів є навчання «мистецтва чути». І вже в I класі необхідно закласти основи розвитку цієї здатності, так само, як на уроках образотворчого мистецтва, за програмою Б.Неменського, основною здатністю для художнього розвитку дітей є «мистецтво бачити».

Як допомогти молодшим школярам увійти в світ музичного мистецтва, глибоко відчувати й зрозуміти музичну мову? Необхідність вчити дітей чути музику зумовлена тим, що найчастіше вони лише механічно

слухають, сприймаючи окремі моменти твору. При цьому учні не спроможні усвідомити емоційні стани, викликані музикою, дати характеристику власним переживанням, тобто сприймають її не як естетичний об'єкт, а як зовнішній збудник позитивних емоцій.

У практиці музичного виховання нагромаджений певний досвід формування музичного сприймання школярів. Кожний крок до цього — своєрідна «зона проникнення» в музику. Розуміння мови музики змушує вчителя формувати в учнів уявлення про значення засобів музичної виразності. Розуміння музики розширює емоційний досвід дитини, формує почуття. Музика поглиблює образне мислення, пробуджує фантазію, уяву дитини.

Глибшому розумінню школярами музики сприяє використання на уроках творів інших видів мистецтва, зокрема, літератури.

Література — вид мистецтва, який ґрунтується на словесній творчості як специфічному способі художньо-образного пізнання світу. Як мистецтво художнього слова, література володіє величезними можливостями відображення дійсності, безпосереднього вираження життя, думок і почуттів людини.

Художній світ музичного мистецтва значною мірою тримається на літературній основі. В художньо-му слові, особливо поетичному, виразно відчувається ритм, мелодична лінія, темброва поліфонія (багатоголосся). Емоційна насиченість, витонченість і багатогранність відтінків слова, глибокий підтекст образів ліричного твору — все це ріднить лірику з музикою. Література, як і музика, здатна показувати явище в динаміці й розвитку, виразно відтворювати перебіг психічних станів людини. Для сприйняття музики важливо створювати такі умови, за яких діти могли б найбільш уважно прослуховувати, спостерігати й оцінювати динамічний розвиток музичного образу.

Діти молодшого шкільного віку мають невеликий емоційно-естетичний досвід, що заважає їм орієнтуватися у глибинному світі настроїв, втілених у музичних творах, спостерігати і відчувати їх розвиток.

Враховуючи, що діти більш здатні до сприймання розвитку літературних образів, ніж музичних (адже література має переваги у змалюванні конкретних образів людей і картин природи, роздумах про добро і зло, в безкінечній предметності почуттєвого пізнання і мислення), доречно використовувати завдання, які сприяють формуванню в учнів здатності до сприймання емоційного тону ліричного вірша, до розуміння настроїв ліричного героя. «Без розуміння й відчуження ліричних творів і поетичної прози людина залишається глухою, байдужою до музики», — писав В.Сухомлиньський (Сухомлиньський В.О. Народження громадянина // Вибр. тв.: У 5 т. — К.: Рад. школа, 1977. — Т.3. — С.551).

Закладений у строфі, так само, як і в музичній темі, настрій ніколи не виявиться при формальному, тобто нехудожньому, невиразному читанні, а передається тільки через адекватну йому інтерпретацію. Навчившись виявляти в поетично-мовному потоці смисловий та емоційний початок, настрій, характерологічні компоненти змісту, розділяти словесний та звуковий матеріал мовлення, дитина здатна опанувати вміння диференціювати будь-які інші звукові компоненти, наприклад, динаміку, висоту, тембр тощо.

На уроках дітям пропонуються художні тексти, відібрані таким чином, щоб можна було «вчитувати» різні настрої, спостерігати їх розвиток, зміни, і в яких учні шукали б «героя, який говорить», намагаючись зрозуміти та відчувати ставлення, настрої, характер інтонацій, оцінки (наприклад, «Ми любимо весну», «Дзвоник» М.Стельмаха, «Самотня ластівка» І.Драча, «Червень», «Птиця», «Яблуко», «Вітер» Д.Павличка, «Наше ластів'я», «Дід Мороз і Весна», «Журавайки линуть», «Кошеня» П.Воронька та інші).

Наводимо приклад прочитання тексту вірша М.Стельмаха «Коли приходять вересень, у мене...». Перед дітьми — текст вірша, який виражає складне почуття «відрадного суму»:

Коли приходять вересень, у мене  
Не раз проснетесь в серці тихий щем.  
Тоді, забувши дні густі, зелені,  
Ідеш, увесь у думках, за дощем.

Щоб рідні землі бачити в обнові,  
Відчути міць озимої краси,  
Збагнуть, що сизий дощ тонку основу  
З любов'ю тче над полем навкосоі.

І хоч в іржі гниє стерня пририта,  
Діброви темні рідшають задала,  
Добірним хмелем пахне зелень жита.  
Стає ще ріднішою земля.

Після першого читання на запитання про те, який настрій у героя М.Стельмаха, діти відповідають: «задумливий», «трохи сумний, ніжний».

Вчитель: Яку картину малює нам герой вірша?  
Діти: Осінь. Дощ. Темніють діброви. Сумно.

Спільно з учителем діти вчитуються у зміст. Спочатку — сумний, журливий настрій, що аж у «серці тихий щем». Інтонація розповідна. Потім, відзначають учні, йде ніби пояснення необхідності осінньої пори («щоб рідні землі бачити в обнові»), і в героя змінюється настрій, отже, й інтонація. Вона стає більш виразною, піднесеною. Нарешті, учні підходять до кульмінації розвитку настрою. Сподівання оновлення рідної землі викликають у героя світлі, теплі, ніжні почуття: «Добірним хмелем пахне зелень жита. Стає ще ріднішою земля». Інтонація передає радість, замилювання, захопленість.

Внаслідок читання віршів та уривків прозових творів збагачується початкове читацьке враження.

Діти відчують інтонаційну змістовність, розвиток настроїв героїв твору, в результаті — розуміють їхні характери, позицію автора. Відчувши всю складну гаму настроїв, вчать виражати її словами. Потім самі слова допомагають дитині усвідомити почуття, яке народжується: веселе і сумне, загадкове, таємниче, трагічне тощо. Такі завдання стають «перехідним містком» до розуміння учнями змісту інтонаційно-образного розвитку музичного твору.

Використання творів літератури на уроках музики має відбуватися відповідно до поставленої мети кожного із педагогічних завдань. Так, твори літератури доцільно використовувати й під час аналізу музичного твору, що дає змогу значно активізувати художньо-творчу діяльність дітей. Наприклад, слухаючи романс Е.Гріга «Захід сонця», доречно запропонувати учням порівняти музичний образ твору з поетичними образами віршів «Вечірне» М.Вінграновського, «Вже сонечко в море сіда», «Вечірня година» Лесі Українки, визначити, зміст якого вірша повніше відповідає музиці і чому. Звернути увагу школярів на те, якими засобами зображають вечір композитор і поет.

Під час використання на музичних заняттях художніх творів важливо, щоб вони були пов'язані з музичними за змістом або за передачею настроїв. Наприклад, позитивні результати дає читання уривків з «Казки про царя Салтана» О.Пушкіна під час аналізу музичних картин «Політ джмеля», «Три чуда» з опери М.Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана»; уривків з повісті «Тарас Бульба» М.Гоголя, аналізуючи думи кобзаря «Ой не чорна то хмара над Україною стала» з опери М.Лисенка «Тарас Бульба»; уривків з казки П.Єршова «Горбоконики» під час сприймання й аналізу фрагментів з балету Р.Щедрина «Горбоконики» («Ніч», «Золоті рибки», «Цар Горох») тощо.

Розвитку асоціативного мислення молодших школярів сприятимуть й інші творчі завдання. Наприклад, прочитавши вірш Лесі Українки «Сонечко встало, прокинулось ясне» (Лесья Українка. Твори: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 65), запропонувати школярам уявити музику до цього вірша.

Сонечко встало, прокинулось ясне,  
Грає вогнем, променіє,  
І по ступу розлива своє світлонько красне. —  
Степ від його червоніє.

Можна розширити творче уявлення дітей через такі навідні запитання: Якими будуть мелодія, темп, регістр, динаміка музики, що уявляєте? Які інтонації матимуть перевагу?

Пропонуючи дітям послухати вірш, попросити їх подумати, з яким музичним твором асоціюється його зміст.

За сонцем хмаронька пдиве...  
За сонцем хмаронька плаве,  
Червоні поля розстилає  
І сонце спатоньки зове  
У синє море: покриває  
Рожевою пеленою,  
Мов мати дитину...

(Шевченко Т. Поезії. У двох книгах. — К.: Рад. письменник, 1989. — Кн. 2. — С.295).

Зміст вірша викликає у дітей спогади про знайомі пісні «Зоре моя вечірняя» Я.Степового, «Захід сонця» Е.Гріга, музичні твори «Коліскова» В.Косенка, «Вечір» В.Сааманова, «Коліскова» з опери «Порі і Бессе» Дж. Гершвіна та інші. Учитель звертає увагу на порівняння засобів музичної і літературної виразності в творах: інтонація музична — інтонація мовна  
темп музики — темп декламації  
динаміка музичного твору — динаміка декламації  
форма музична — форма літературна

Щоб підсилити враження дітей від слухання музичного твору, можна використовувати читання віршів чи уривків прозових творів перед звучанням музики. Так, діти глибше сприймуть твори «Осінь» Ц.Кюї, «Осінь пісня» з циклу «Пори року» П.Чайковського, якщо перед слуханням продекламувати вірш Д.Павличка «Осінь» (Павличко Д. Вибр. тв.: У 2 т. — К.: Дніпро, 1979. — Т.2. — С.444):

Небеса прозорі,  
Як глибнь ріки.  
Падають, як зорі,  
З явора листки.  
А над полем нитка  
Дзвонить, як струна.  
Зажурилась квітка —  
Чує сніг вона.

Під час аналізу музики необхідно розкрити дітям поетичний образ вірша, запропонувати прочитати його вголос, вслухаючись у виразність поетичного слова.

Таким чином, використання на уроках музики творів літератури сприяє розвитку асоціативних уявлень дітей, допомагає глибше сприйняти емоційний зміст музичного твору, розширює їхнє уявлення про можливості вираження емоційного ставлення до навколишнього світу в музиці та літературі. Звернення під час аналізу музичних творів до поетичних текстів справляє сильний емоційний вплив на школярів, активізує їхню увагу, збагачує лексичний запас, спонукає до активного співпереживання.

